

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

BAYRAM ARİF KÖSE*

Makale Gönderim Tarihi
11.05.2020

Makale Kabul Tarihi
31.05.2020

Öz: Abbasi Devleti'nin kuruluş faaliyetlerinin Turan'ın idari olarak bağlı olduğu Horasan'da şekillenmesi Müslüman Araplarla Türklerin arasındaki ilişkilerin tarihi seyrini değiştirmişti. Çin baskısında dağınık bir şekilde yaşayan yerel Türk beyleri Talas Savaşı'nı müteakip gelişen olaylarla hem İslam dinine girmeye başlamışlar hem de Abbasi kadrolarında yerlerini almışlardı. Başlangıçta Ebû Müslim-i Horasânî'nin yanında önemli işler başaran Türkler, kısa sürede Abbasi halifelerinin dikkatini çektiler. Sadece askerî kabiliyetleri değil aynı zamanda verilen görevleri yerine getirmekte itaatkâr oluşları ve Müslümanlara benzer yaşam tarzları bu iki toplumun kaynaşmasını hızlandırdı. Bu makale; kuruluş aşamasında ve ilk dönemlerinde Abbasilerin devlet kademelerinde yer alan Türklerin, İslamiyetin bu uzun ömürlü hanedanına etkisi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Abbasiler, Turan, Mâverâünnehir, Talas

“Turan” Influence in the first Abbasid State Official

Abstract: The formation of the establishment activities of the Abbasids in Khorasan, where Turan was affiliated as administrative, changed the historical course of the relations between Muslim Arabs and Turks. Regional Turkish rulers, living in a scattered way in the Chinese pressure, both started

* Doç. Dr. Artvinçoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
ORCID: 0000-0002-9900-9835, b.arifkose@artvin.edu.tr .

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

entering the religion of Islam and took their place in the Abbasid cadres with the events following the War of Talas. In the beginning, Turks, who accomplished important works alongside Abu Muslim Khurasani, attracted the attention of Abbasid caliphs in a short time. Not only their military capabilities, but also their faithful and lifestyle similar to Muslims accelerated the fusion of these two community. This article; the effect of Islam on this long-lived dynasty of Turks, who were in the state ranks of Abbasids during the foundation and early stages, was examined.

Key words: Abbasid, Turan, Mâwarânnahr, Talas

Giriş

İslam Devleti'nin sınırları Hz. Ömer (r.a.) (12-24/634-644) döneminde yapılan fetihlerle genişlemiş ve Müslüman Araplar farklı milletlerle komşu olmuşlardı. Özellikle İran'ın fethiyle birlikte bu bölgenin sakinleri İslam hâkimiyetine girmiş ve sınırların Ceyhun Nehri'ne dayanmasıyla Müslüman Araplar Türklerle komşu olmaya başlamıştı. Bu durum Müslümanları buradaki halkı yakından tanımaya teşvik etmiştir. Farsça kaynakların “nehirin ötesi” olarak tarif ettiği coğrafi bölge Ceyhun Nehri'nin ötesindeki coğrafyaydı. Bu bakımdan Farsların kullandığı Mâverâünnehir¹ tabiri, Arapların kullandığı Mâverâü'l-Ceyhûn tabiriyle aynı anlama gelmektedir. İran'ın fethini müteakip Mâverâünnehir'e İslam dininin yayılması amacıyla asker gönderen Müslümanlar bu tabirle Amuderya'nın yani Ceyhun Nehri'nin diğer yakasında kalan Turanî kavimlerin yaşadığı Turan bölgesini kastediyorlardı. Arapların Haytal olarak

¹ M. Ö. 4. yüzyıllarda Büyük İskender'in seferlerine konu olan Mâverâünnehir'in tarihi M. Ö. 2000'li yıllarda Aryânilerin göçlerine kadar uzanır. M. Ö. 2. yüzyılda doğudan gelen kavimlerin göçlerinden etkilenen bölge sonrasında Yüce-çilerin ve Kuşanların hâkimiyetine girdi. 5. yüzyıl ortalarından 6. yüzyıl sonlarına kadar Eftalit hâkimiyetinde olan bölge daha sonra Batı Göktürklerin hâkimiyetine girerek önemli bir Türk yurdu haline geldi. Çinlilerin Doğu Cha'o olarak zikrettikleri bu bölgeye Müslümanların gelişi ve yaşanan mücadeleler Türklerin İslamiyet'e girişinin temelleri sayılmaktadır. Osman Gazi Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, *DİA*, c. 28, 2003, s. 178; C. Edmund Bosworth, “Mâ wârâ al-nahr”, *Encyclopaedia Iranica*, V, 2000, s. 852-859; İslamiyet öncesi dönemde Turan-İran ilişkileri hakkında bkz. Ali Dadan, *Eski Araplara Göre Türkler (Câhiliye Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar)*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2017, s. 44-91.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

da zikrettiği bölge batı kaynaklarında Transoxiana olarak geçmektedir. Türklerin Çayardı adıyla kaydettiği Turan bölgesi Ebü'l-Fidâ'nın belirttiğine göre Mâverâünnehir'in tamamını kapsamaktadır. Turan bölgesinin güçlü meskûnları olan Türkler, İslamiyet'i kabulle kalmayıp Abbasiler döneminde devlet kademelerini hatta hilafet makamının yetkilerini uygulamada tamamen ele geçireceklerdi. Romalıların Beyaz Hunlar dediği Mâverâünnehir Türkleri, İslam kaynaklarında pek çok meziyetleriyle anlatılır. Özellikle idarî ve askerî tecrübelere haiz olan Türkler kısa sürede Müslüman komutanların dikkatini çekti. Daha çok Karluk ve Oğuz Türklerinin yer aldığı Soğd, Fergana, Şur, Üşrüşene, Buhara, Semerkand, Kiş, Nesev, İsbicab, Hocand, Hokand, Harkâne ve Oş gibi Türk beldelerinin fethi Türklerin İslamiyet'i tanıyıp Müslüman olma sürecini de hızlandırmıştı.² İslam kaynakları bu bölgeyi ilmin beşiği, İslam'ın sarsılmaz direği, Türklerin serhaddi ve Oğuzların kalkını olarak tarif etmektedir. Mâverâünnehir Türklerini Rumların korkulu rüyası olarak tarif eden bu kaynaklar onları ayrıca Müslümanların medâr-ı iftiharî olarak görmüşlerdir. İslam müelliflerinin belirttiğine göre, bölgenin Türk hükümdarları dünyanın en iyi hükümdarları ordularıyla başı öne asla eğdirilemeyen ordulardır. Dinlerine batıl ve sapkın fikirleri asla bulaştırmamışlardı. Öyle ki burada köle olan biri başka yerde hükümdar gibidir. Kaynaklar Mâverâünnehir'i yani buradaki Türkleri Mekke ve Medine'nin garantisi olarak görmektedir. Bu durum Turan'daki savaşçı Türklerin İslam devletlerinde çok mühim görevlere getirildiğinin ve Müslümanların buradaki halka çok güvendiğinin kanıtıdır.³

² Şihâbüddin Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. 5, Beyrut 1977, s. 54; İmâdüddin İsmâil b. Muhammed b. Ömer Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, (neşr. M. Reinaud), Paris 1840, s. 484, 496-497; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*, Newyork 1873, s. 433; Mâverâünnehir'in sınırları, önemli yerleşim yerleri ve yer isimlerinin telaffuzları hakkında bkz. Nagehan Güler, “Cengiz Hân'ın Mâverâünnehir'i Zaptı (1220)”, *Anasay*, Sy. 1, Ağustos 2017, s. 16-19.

³ Şemsüddin Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ eş-Şâmi el-Makdisî el-Beşşârî, *Ahsenü't-tekâsîm li ma'rifeti'l-ekâlîm*, (neşr. M. J. De Goje), Brill 1877, s. 260-266; Ayrıca bkz. Şihâbeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ehsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, (çev. ve notlar: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 87; Hamevî,

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

Hız. Osman (r.a.) döneminde (23-36/644-656) idarî yapıda Horasan eyaletine dâhil edilen bölgeye ilk ciddi fetih girişimi Emevîlerin ilk halifesi Hız. Muâviye bin Ebû Süfyân (r.a.) döneminde (41-60/661-680) gerçekleşti. Mâverâünnehir’de ilk namaz kıldırın kişi, yani burada ilk idareci, Hakem bin Amr (r.a.) 670/671’de vefat etti. Ondan sonra henüz 25 yaşındayken Horasan valisi olan Ubeydullah bin Ziyâd, 674 yılında 24 bin askeriyile Ceyhun’u geçip Turan bölgesine girdi. O, Buhara Dağlarını deve sırtında aşın ilk komutandı. Hız. Muâviye bin Ebû Süfyân’ın (r.a.) oğlu I. Yezid zamanında (60-64/680-681) Horasan valisi Selm bin Ziyâd hanımıyla birlikte Semerkand yönüne sefere çıkmış ve hanımı nehri aşın ve Turan sınırını geçen ilk Müslüman kadın olmuştu. Ancak henüz Müslüman olmamış olan Türkler, Göktürklerin yardımıyla Müslümanlara zor anlar yaşatıyordu.⁴ Müslümanların bölgede etkili olmaya başladıkları dönem ise Haccâc bin Yûsuf es-Sekafî’nin Kuteybe bin Müslim’i bölgeye göndermesiyle başlamıştı. Bundan sonraki uygulamaların halkı İslam dinine ısındırđı görölmektedir.⁵

a.g.e., c. 1, s. 197; J. H. Kamers, “Üşrüşene”, *İA*, c. 13, İstanbul 1986, s. 132; Bosworth, “Osruşana”, *Encyclopaedia Iranica*, July 20/2005, s. 924-925; *Hudûdü’l-Âlem Mine’l-Meşrik ile’l-Magrib*, (neşr. Vladimir Minorsky), (çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2008, s. 115, vd.; Ebû’l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 496.

⁴ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütühu’l-büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (trc. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 471-472; Ali b. Muhammed b. Abdilkerim el-Cezerî eş-Şeybânî Ebu’l-Fida İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’l-Târih, (İslâm Tarihi)*, c. 3, (trc. heyeti: Ahmet Ağrakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özeydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 339, 453; Özgüdenli, “a.g.m.”, s. 178; Bayram Arif Köse, “Turan’da Türk Hakanlar Yurdu: Üşrüşene” *İRTAD*, Sy. 2, 2019, s. 1-8; Ya’kübî, Mâverâünnehir’i ilk geçenin Hız. Muâviye bin Ebû Süfyân’ın (r.a.) tarafından Horasan’a gönderilen Sâid bin Osman olduğu yönünde söylentiler olduğunu belirtmektedir. Ahmed b. Ebî Ya’küb b. Ca’fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya’kübî, *Kitâbü’l-Büldân*, (neşr. M. J. De Goeje), Leyden 1892, s. 297.

⁵ Bölgenin yerel idarecilerini mağlup eden Kuteybe bin Müslim, Beykend, Buhara ve Kiş gibi önemli merkezleri ele geçirmesine rağmen Türklerle Müslümanlar arasında henüz bir yakınlık olmadı. Bölgenin Müslüman olması için büyük çaba sarf eden Kuteybe bin Müslim Buhara’yı kesin olarak fethettikten sonra 713 yılında burada ve Semerkand’da bir cami yaptırdı. Taşkınlıkların önlenmesi için yapımını bizzat takip ettiği camiye yerel halktan ilgi duyan olmadı. Ancak Kuteybe bin Müslim’in nakdi yardım yapacağını bildirmesiyle Türkler cuma günü para almak için camiye geldiler. Buraya yerleştirilen Müslüman ailelerin yaşam tarzı ve âlimlerin gayreti Türklerin

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

Abbasilerin İlk Dönemlerinde Turan’la İlişkiler ve Türk Devlet Adamları

İslam tarihinin en uzun ömürlü hanedanlarından biri olan Abbasiler, Emevilerden sonra Müslümanların temsilcisi olarak yüzyıllar boyunca ayakta kalmayı başarmışlardı. Onları, Hz. Muhammed’in (s.a.v.) Ehli-Beyt’inden olmalarının yanında İslam dünyasında güçlü yapan başka etkenler de vardı. Türklerin Abbasi devlet düzeninde yerini almaları ve kadrolarda liyakat göstermeleri bu etkenlerin başında zikredilebilir. Emeviler döneminde var olan mevâli politikasının terki Abbasilerin ilk anlarından beri etkisini olumlu yönde göstermeye başlamıştı. Abbasilerin birinci dönemi olarak değerlendirilen 132-232 (749-847) yılları arası, idareyi hiçbir grup ve güçle paylaşmayan halifelerin hâkimiyeti tek elde topladıkları dönemdir. 232-590 (847-1194) yılları arasını kapsayan dönem ise hâkimiyetin Türklerin eline geçtiği dönem olarak mühimdir. 590-656 (1194-1258) yılları arasındaki son dönemlerinde her ne kadar halifeler en azından Bağdat’ta söz sahibi olsalar da devlet gerçek anlamda başta Selçuklular olmak üzere yine Türklerinin

gruplar halinde Müslüman olmasında etkili oldu. Ayrıca Ebu’s-Seydâ Salih bin Tarif ve Rebî bin İmrân et-Temîmî gibi âlimler de Türkler arasında İslamiyet’in yayılması için bölgeye gönderilmişlerdi. Ancak yine de Budizm, Zerdüşlük, Maniheizm, Hıristiyanlık, Yahudilik, Şamanizm, Mecûsîlik ve Mazdekiye gibi pek çok inanşın yer aldığı coğrafyada Müslümanların işi kolay değildi. Buna rağmen Müslüman olan Türkler zaman zaman Müslüman olmayan ırkdaşlarına karşı cihat faaliyetlerine iştirak etmişlerdi. İslam ordusuna katılan Türklerin ve şehirlere yerleşirilen garnizonların halkla uyum içinde olması Turan’ın İslamlaşmasında etkili oldu. Kuteybe bin Müslim’in ölümüyle (96/714-715) gelişen olaylar neticesinde Soğdlular da dâhil olmak üzere pek çok grupla mücadele edildi. Ama asıl mesele yerel Türk beylerini destekleyip onları Müslümanlarla savaşta teşvik eden Türgiş Kağanlığı’ydı. Detaylı bilgi için bkz. İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, c. 4, s. 200-376; Belâzurî, *a.g.e.*, s. 481-484; Bölgede İslamiyetin yayılması için yerel halkın gönlünü hoş tutan Müslümanlar, para sistemini aynen devam ettirdikleri gibi Soğdcanın bir müddet daha resmi dil olarak kullanılmasına müsaade ederek sosyo-ekonomik yapıyı korumaya çalışmıştır. Özgüdenli, “a.g.m.”, s. 178; İsmail Yiğit, “Kuteybe b. Müslim”, *DİA*, c. 26, 2002, s. 490-491; Hakkı Dursun Yıldız, “Türklerin Müslüman Olmaları”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 6, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 17-53; Aydın Usta, “Üsrüşene”, *DİA*, c. 42, 2012, s. 391; Kuteybe b. Müslim’in bölgede İslamiyet’in yayılması için gösterdiği çabalar hakkında bkz. Dadan, *a.g.e.*, s. 235-236.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

muhafazasındaydı. Ancak belirtmek gerekir ki Türklerin Abbasi devlet kadrolarında etkili olması Talas Savaşı'ndan önce yani Abbasi ihtilalinin devam ettiği dönemde de kendini göstermiştir. Abbasi ihtilalini başarıya ulaştıran iki dönüm noktasından biri Hz. Ali'nin (r.a.) oğlu Muhammed bin Hanefiyye'nin oğlu Ebû Hâşim'in Humeyme'de Abbasi ileri gelenleriyle tanışması olmuştu. Bu süreçte Emevilerle yapılan iktidar yarışı gizli den gizliye davetlerle yapılmaktaydı.⁶

Mâverâünnehir'in de içinde yer aldığı Horasan eyaleti bu ihtilalin ve davetlerin yoğunlaştığı önemli bir bölgeydi. Emevilerden memnun olmayan mevâlinin daha çok bu coğrafyada yer alması ihtilalin burada şiddetlenmesinde, hatta gizlilikten çıkıp silahlı çatışmaya dönmesinde etkili olmuştur. Ancak Türkleri burada mevâlinin içerisinde zikretmek doğru olmayacaktır. Çünkü onlar hâlâ Türğişlerin veya Çin'in tahakkümünde önemli makamları elde ediyordular.

104 Rebiülâhir (Eylül/Ekim 722) tarihinde sonradan Seffâh lakabı alacak olan Ebû'l-Abbâs'ın doğumu hanedanın devamı açısından Abbasi ailesinde yeni bir umut oldu.⁷ Türk olup olmadığı bilinmese de mevâliden olduğu kesin olan Ebû Müslim-i Horasânî'nin mukaddes ailenin vekili olarak Horasan'da silahlı mücadeleye başlaması, Abbasilerin 27 yıllık gizli mücadelelerini farklı bir boyuta taşıdı. Ancak Abbasilerin Turanlı Türklerle kader ortaklığı yapması daha sonra olacaktı. Yine de Ebû Müslim-i Horasânî'nin Talas Savaşı'na kadarki 10 yıllık faaliyetleri Türk-Abbasi ilişkisinin şekillendiği dönemler arasındadır. Bu süreçte Mâverâünnehir'deki Türkler Emevilere zor anlar yaşatıyordu. Fakat bu mücadelenin sebebi Abbasilere

⁶ Yıldız (ed.), “Abbâsiler Devri”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 3, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 16-21; Yıldız, “Abbâsiler”, *DİA*, c. 1, 1988, s. 32; İslam tarihindeki bu iktidar değişikliği sadece Müslüman toplumları değil onların hâkimiyetindeki diğer toplulukları da ziyadesiyle etkilemişti. Meselâ, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un bir ara Ermeniyeye'de valilik yaptığına değinen Ermeni müellif, onun ölümlerden dahi vergi talep ettiğini belirtmektedir. Bu bilgi, abartılı olduğu kesin olmakla birlikte, İslam tarihindeki iktidar değişikliğinin farklı milletleri ne yönde etkilediğini ortaya koyması bakımından güzel bir örnektir. Ghewond, *Ghewond's History*, (Translated: Robert Bedrosian), Sources of the Armenian Tradition, Long Branch, N. J., 2006, s. 27-29.

⁷ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 4, s. 347; Yıldız, “Ebû'l-Abbas es-Seffâh”, *DİA*, c. 10, 1994, s. 283-284.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

olan yakınlıktan ziyade Türklerin Emevi hâkimiyetinde köleşmek istemeyişleriyle ilgiliydi. Yine de Emeviler, Türklerle Abbasilerin ortak düşmanıydı. İbnü'l-Esîr'in aktardığı bir kayıttan anlaşıldığına göre, Türkler yaklaşık 7 bin kişiyle 106 (724-725) yılında Emevileri bölgeden çıkarmaya çalışmaktaydı. Mâverâünnehir'e yakın Merv halkının şileri de Hidaş adlı birinin etrafında toplanıp Abbasilere destek veriyordu. Ailenin üyeleri artık Abbasi propagandasının açıktan ve silahlı güçlerle yapılmasına kanaat getirmişlerdi. Bu sebeple kahramanca savaşacak komutanlara ihtiyaç duymaktaydılar. Ebû Müslim-i Horasânî'nin kahramanca ve sertçe mücadelesi bu noktada Abbasileri memnun ediyordu. Emeviler ise onları İslam'ı ve mevcut düzeni ortadan kaldırmakla suçluyor ve hareketi Mecûsi bir faaliyet olarak değerlendiriyordu. Ancak daha sonra Ebû Müslim-i Horasânî'ye peş peşe heyet göndermek zorunda kalacaklardı.⁸

⁸ Menşei hakkında ve ihtilale katılmadan önceki hayatına dair sınırlı bilgiye sahip olduğumuz Ebû Müslim-i Horasânî'nin hür olup olmadığı, hatta isminin ne olduğu hakkında bile çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bu sebeple hakkındaki rivayetlerden yola çıkılarak onunla ilgili kesin bilgiye ulaşmak şimdilik imkânsız gözükmemektedir. Rivayete göre asıl adı İbrahim bin Osman bin Beşşâr bin Sedûs bin Cûdezde olan bu önemli Abbasi komutanı, İsfahan doğumlu olmakla birlikte babasının vasiyeti üzerine 7 yaşında İsa bin Musa tarafından Kûfe'de yetiştirilmiştir. Abdurrahman bin Müslim adını İbrahim bin Muhammed'in tavsiyesiyle almıştır. Farklı bir rivayete göre ise, eyerci bir köle olarak çalıştığı sırada, Abbasilerin Horasan bölgesindeki davetçilerinden Süleyman bin Kesîr tarafından keşfedilip Abbasi ihtilaline kazandırılmıştır. Onun İsfahan'da Benî Ma'kil el-İclî kabilesinden fakir bir köylü olduğuna dair başka bir rivayet daha vardır. Adı İbrahim lakabı Haykân olan ve sonradan Abdurrahman adını alan Ebû Müslim-i Horasânî'ye Ebû Müslim künyesi İmam İbrahim bin Muhammed tarafından verilmiştir. Devlet kademelerinde güçlenmesi ve soyunu Selîm bin Abdullah bin Abbâs'a dayandırması devamında bir takım olayların gelişmesine ve öldürülmesine sebep olmuştur. Ebî Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarih-i Taberî (Târihu'l-Rusûl ve'l-Mülûk)*, c. 7, (neşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1960-1970, s. 447-448, vd.; Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, c. 2, (tahk. Abdülemir Mehna), Beyrut 2010, s. 267, vd.; Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümme ve Te'âkibü'l-himem*, c. 2, (neşr. Muhammed Ali Beydun), Beyrut 2003, s. 469, vd. c. 3, s. 3, vd.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 4, s. 359, 459-462, 475, 527, 547; Ebu'l-Fida İsmail İmadü'd-Din ibn Ömer ibn Kesîr ibn Davud ibn Kesîr el-Dımaşkî el-Kureyşî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 10, (çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1985, s. 111-128; Abdurrahman İbn Haldûn, *Târihi İbn Haldûn (Divânü'l-mübtde ve'l-haber fi târihi el-Arab ve'l-Berber ve men-âsarahüm min-*

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

Ebû Müslim-i Horasânî destekçileriyle birlikte 130 (747-748) yılında Merve girmeyi başardığında ordularının sevk ve idaresinden sorumlu Muhammed bin Sûl, Abbasi kadrolarına girmeyi başarmış ilk Türklerdendi. Meşhur Arap tarihçi ve edibi olan Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, Emeviler ve Abbasilerin ilk dönemlerinin şiiirlerine, şairlerine ve bestekârlarına dair yazdığı eserinde Sûl ailesine geniş yer vermiş ve onların mevâli Türklerden olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu bahiste Abbasi ihtilaline davette üstlendikleri rollere de değinmiştir. Özellikle Emevilerin yıkılışını getiren, Büyük Zap Suyu kenarında Abdullah bin Ali'nin Emevi Halifesi Mervan bin Muhammed'i mağlup ettiği savaşta, Muhammed bin Sûl, Abdullah bin Ali'nin karargâh komutanı olarak önemli bir görevi yerine getiriyordu. Abbasi dâilerinin önemlilerinden olan Muhammed bin Sûl, ihtilale verdiği desteğin karşılığı olarak 132 (749) yılında Musul'da, 134 (751) yılında ise Azerbaycan ve Doğu Anadolu valiliklerinde bulundu. Ancak onun mevlâ olması nedeniyle Musul halkı ona itaat etmekte zorlanmış ve isyan etmişti. Bu sebeple Muhammed bin Sûl bölgeyi terk edip yeni görev yerine doğru yola çıkmıştı. Onun yeni görev yeri olan Ermeniye ve Azerbaycan'da daha başarılı olduğu görülmektedir. Çünkü bu sırada bölgede Müsâfir b. Kesîr el-Şârî bazı yerleri ele geçirmiş bulunmaktaydı. Fakat Muhammed bin Sûl'un gelmesiyle Doğu Roma sınır kalelerinden birine sığınmak zorunda kaldı. Ancak yakalanıp idam edildi. Böylece Muhammed bin Sûl, Beylekan ve Berzea'ya girerek buralarda Abbasiler adına sükûneti temin etti. Onun son olarak Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-158/754-775) tarafından Abdullah bin Ali'yi ortadan kaldırmakla görevlendirilmiş olduğu görülmektedir. Ancak plan açığa çıkınca Abdullah bin Ali tarafından 137 (754-755) yılında öldürülmüştür. Her ne kadar Muhammed bin Sûl son görevinde başarısız olsa da, askerî vasıflarından başka Sûl ailesi yetiştirdiği idareci ve âlimlerle de Abbasi kadrolarında ve devletin çeşitli kademelerinde etkili oldular. Ailenin yetiştirdiği meşhur tarihçi ve edip olan Sûlî, büyük dedesinin Abbasi nâkiblerinin on birincisi olduğunu, vezir Ali bin İsa'nın kendisini 307 (919-920)

zevî sâmi'lekber, c. 3, (neşr. Halil Şehade, Süheyl Zekkar), Beyrut 2000, s. 125-126; Yıldız (ed.), “Abbâsiler Devri”, s. 24-30; Yıldız, “Ebû Müslim-i Horasânî”, *DİA*, c. 10, 1994, s. 197-199; Bosworth, “Abbasid Caliphate”, *Encyclopaedia Iranica*, I/1, s. 89-95.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

yılında Halife Muktedîr-Billâh’a (295-320/908-932) takdim ettiği esnada dile getirmiştir. Onun hayatıyla alakalı kaynaklar bu bilgiyi desteklemektedir. Abbasi ihtilalini hazırlayanlar arasında propagandalarıyla Abbasilere destek vermiş olan Muhammed bin Sûl’un torunları da Abbasi kadrolarında mühim yer almışlardır. Bunların en tanınmış şüphesiz *Ahbârü’r-Râzi-Billâh ve’l-Müttakillillâh ev Târihu’d-devleti’l-Abbâsiyye sene 322 ilâ sene 333 Hicriyye min Kitâbi’l-Evrâk* adlı eseriyle meşhur Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî’dir. Tarihçi ve edip kişiliğiyle Abbasi sarayına giren Sûlî, Râzi-Billâh’ın (322-329/934-940) muallimlik ve mürebbiliğini yapmıştır. Bundan başka şair ve kâtib İbrâhim bin Abbas da Sûl ailesinden olup Abbasi kadrolarında yer almıştır. Büyük dedesi Sûl-Tegin’e nisbetle Sûlî olarak bilinen İbrâhim bin Abbas, Mütevekkil-Alellah döneminde (232-247/847-861) önemli divanlarda görev almıştır. Ayrıca Müntasır-Billâh’ın veliht ilan edilmesi nedeniyle tertip edilen törende Halife ve oğlu için okuduğu methiyeler çok beğenilmiş ve methiyeleri için yüzer bin dirhemle ödüllendirilmiştir. Kendisi gibi divan kâtibi olan Ebû Bekir Sûlî onun amcasının torunuydu. Anlaşıldığı üzere Abbasilerin ihtilal döneminden itibaren Sûl ailesi bu hanedana sadık kalmakla birlikte devletin çok önemli kadrolarında mühim görevler almışlardır. Ayrıca Abbasilerin ilk dönemleri olan 137 (754) yılında Huzâa kabilesinin mevlâsı olan Züheyr bin et-Türkî’nin Hemedan valiliği yapması Türklerin ilk dönemlerden itibaren Abbasi kadrolarında yer edindiğini kanıtlamaktadır. Bunlardan başka Merv’in propaganda sorumlusu Tarhûn bin ez-Zâi ve Ebû Müslim-i Horasânî’nin yakın adamlarından Tarhûn el-Cemmâl da Türk’tü. Abbasi ihtilalinin bu Türkler sayesinde başarıya ulaştığını söylemek mümkün olmasa da Türklerin verdiği destek küçümsenmeyecek kadar etkili olmuştur.⁹

⁹ Taberî, *a.g.e.*, c. 7, s. 467; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c. 3, s. 15; Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî, *Ahbârü’r-Râzi-Billâh ve’l-Müttakillillâh ev Târihu’d-devleti’l-Abbâsiyye sene 322 ilâ sene 333 Hicriyye min Kitâbi’l-Evrâk*, (neşr. Heyworth Dunne), Kahire 1935; İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, c. 4, s. 555-556; Ebû’l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğâni*, c. 10, (tahk. Mustafa Saka), Kahire 1961, s. 43; Ebû Muhammed Ahmed b. A’sem el-Kûfî, *Kitâbü’l-Fütüh*, c. 8, Beyrut 1991, s. 350-351; İbn Haldûn, *a.g.e.*, c. 3, s. 223; Yıldız, “Türklerin Müslüman Olmaları”, s. 19; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, Kamer Yayınları, İstanbul 2000, s. 79-80; Abdülkerim Özyayın, “Ebû Bekir Sûlî”, *DİA*, c. 37, 2009, s. 492-493;

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

Ayrıca Câhîz'in naklettiği bilgilere bakılırsa Türklerin bu ihtilalde önemli bir yere sahip olduğu gayet açıktır. İhtilalin yoğunlaştığı yerin Horasan olması ve silahlı mücadeleyi başlatan komutanın da buradan olması, Türklerin Horasanlı gruplar arasında yer aldığı göz önünde bulundurulunca bu sonuca ulaşmak oldukça mümkündür. Çünkü gerek mevâli kelimesi gerekse Horasanlı kelimesi ile kesinlikle bir ırk kastedilmemektedir. Horasanlı kavramı içerisine Abbasi ihtilaline destek veren, gerek Farşlılar, gerekse şiiiler dâhil edilmektedir. Öyle ki Câhîz'in, Horasanlılarla Türklerin kardeş olduğuna ve memleketlerinin aynı olduğuna dair ifadesi böylece anlamlı hale gelmektedir. Zaten tarihi kayıtlar göstermektedir ki, Abbasi ihtilaline sadece Horasanlılar değil aynı zamanda Mâverâünnehir'den Turanlılar ve diğer doğu eyaletlerinin halkı da destek vermiştir. İhtilalin gerçek yükü başta Ebû Müslim-i Horasânî'nin şahsı olmakla birlikte İranlılar ve Turanlı Türklerin omuzlarındaydı. Câhîz de eserinde Hilafet Ordusu'nun Horasanlılar, Türkler, Mevâli, Araplar ve Ebnâ adlı beş zümreden tereküp ettiğini belirtir.¹⁰

Horasan'ın tam olarak kontrol altına alınmasından sonra artık Abbasiler de Turan bölgesiyle komşu oldular. Emevilere düşmanlık besleyen mevâlinin çoğu Horasan ve Mâverâünnehir'deydi. Semerkand doğumlu Ebû Hümejd es-Semerkandî adlı Horasanlı bir komutan Kinâse'yi ele geçirmek için harekete geçtiği sırada İmam İbrahim bin Muhammed'in

Ahmet Savran, “İbrâhim b. Abbas Sülî”, *DİA*, c. 37, 2009, s. 493-495; Tarhûn isminin, Türk devlet teşkilatlarında çok sık rastlanan bir unvan olması dolayısıyla Merv halkından olup Abbasiler adına çalışan Tarhûn bin ez-Zâî'nin Türk olduğuna hükmedilebilmektedir. Yıldız (ed.), “Abbâsiler Devri”, s. 336-340; el-Cahız, *Türklerin Faziletleri*, (haz. Ramazan Şeşen), (takdim: Ekmeleddin İhsanoğlu), İSAR, İstanbul 2002, s. 33; *Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, Araplarla Türklerin İlk Temasları, İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebeti*, s. 26; *Abbasi ihtilalinin açığa çıkması ve Ebû Müslim-i Horasânî'nin rolü hakkında ayrıca bkz. Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam fi târîhi'l-mülük ve'l-ümem*, c. 7, (neşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ), (indeks. İbrâhim Şemseddin, Beyrut 1993), Beyrut 1992-1995, s. 270, vd.; İbnü'l-İmâm el-İmâm Şihâbüddin Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Akeriyî el-Hanbelî el-Dimaşkî, *Şezerâtü'z-zeheb li ahhâri men zeheb*, c. 2, (neşr. Abdülkâdir el-Arnaût, Mahmûd el-Arnaût), Beyrut 1986-1995, s. 125, vd.

¹⁰ Cahız, *a.g.e.*, s. 55, 56; Yıldız, *a.g.e.*, s. 77.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

Hârezmi kölesiyle karşılaşp onun Mervan tarafından öldürüldüğünü öğrenmişti. Bunun üzerine aile fertleriyle birlikte Kûfe’de olan Ebü’l-Abbas’ın yanına gelip itaat bildirmişti. Böylece Abbasi iktidarı Rebülevvel 132 (Ekim/Kasım 749) tarihinde veya aynı yıl 13 Rebiülâhir (29 Kasım 749) tarihinde resmen ilan edilmiş oldu.¹¹

Talas Savaşıyla Başlayan Süreç

Turan coğrafyasıyla tanışan Abbasiler burada sadece Türklerle değil aynı zamanda Çinlilerle de karşılaştılar. Türkistan’ın batısı Çinlilerin yanı sıra Türklerin de mücadele sahasıydı. Burada Abbasi öncesi devam eden süreç Türklerle Müslümanları sürekli karşı karşıya getiriyor ve Türkleri Çinlilerle işbirliğine zorluyordu. II. Göktürk Devleti gücünün zirvesine ulaşmış olsa da Kuteybe bin Müslim’in faaliyetleri ve Müslüman ilerleyişi siyasî manzarayı değiştirdi. Bölge sakinleri olan Türklerle Çinliler birlikte hareket etme kararı aldı. 712 yılında Müslümanların Fergana’yı fethetmesi nedeniyle Kuça’ya sığınan ve Çin hâkimiyetini tanımak da dâhil pek çok şartı kabul etmeyi göze alarak Çinlilerden yardım isteyen ilk Türk beyi Fergana İhşîdî’ydi. Bu Türk beyinin Müslümanlarla savaşmak pahasına Çin tahakkümünü kabul etmesi ilginçtir. Bununla birlikte 719 ve 731 yıllarında Semerkand hükümdarı Gurek’in, 719 ve 727 yıllarında ise Toharistan yabgusunun Çinlilerden yardım istediği kayıtlara geçmiştir. Buna rağmen Çin’in, kendisine sığınan Türklere ihanet etmekle yaptığı tarihi hata Türk tarihinin kaderini değiştirecekti. Turan’ın sahipleri Çinlileri yenip yeni dinin ve yeni milletin gerçek savunucuları olarak Abbasi kadrolarında yer alacaklardı. Yapıldığı nehrin ismine atfen tarihe Talas Savaşı olarak geçen bu mühim hadiseyle ilgili verdiği bilgiler oldukça sınırlı olan İslam müelliflerinin kayıtlarına bakılarak, Talas Savaşı’nın Müslüman müellifler tarafından önemsenmediğine dair değerlendirme yapmak doğru olmayacaktır. İbn Tayfur, Talas Savaşı’ndan bahseden ilk kaynak olarak mühim olmakla birlikte verdiği bilgiler, Ziyâd bin Salih’in Ebû Müslim-i Horasânî tarafından Çin’e karşı sefere gönderilmesiyle ilgili kayıtlarından ibarettir. Makdisî’nin el-Bed ve’t-Tarih adlı eserinde verdiği bilgiler ise Mâverâünnehir’de bazı

¹¹ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, c. 4, s. 577; Yıldız (ed.), “Abbâsiler Devri”, s. 36.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

yerleri fethedilen Ziyâd bin Salih’in Taraz ve Atlah’a kadar ilerlediğine dair bilgilerle sınırlıdır. Taraz’ı tahkim eden Sad bin Humeyd için Ebû Müslim-i Horasânî çevre valileri yardımı çağırmişti. İbnü’l Esîr ise daha sonra Abbasi devlet kadrolarının tek hâkimi olacak olan Fergana İhşîdî ve Şaş hükümdarının arasındaki anlaşmazlık nedeniyle bölgedeki olaylara değinmiştir. İhşîd’in Çinlilerden yardım istemesine Çinliler 100 bin asker göndermekle karşılık vermiştir. Ancak bu savaşlar Şaş hükümdarının ve Turanlıların Çin’e tabiiyetiyle sonuçlanmıştı. Fakat Çin’in bu ilerleyişi ülkesinin doğusuna kalabalık bir şekilde yaklaşan Ebû Müslim-i Horasânî’yi mukaddes ailenin vekili olarak yeni stratejiler geliştirmeye sevk edecekti. Abbasilerin henüz kurulduğu bu ilk yılda geliştirecekleri bu stratejinin temel aktörleri ise yine Turan’ın savaşçıları olan Türklerdi. Burada açıklanması gereken sorulardan bir tanesi Taberî, Ya’kübî ve Belâzûrî gibi pek çok kaynağın bu olaya neredeyse hiç değinmemiş olmasıdır. Anlaşılan o ki Emevi iktidarının yıkılıp Abbasi Devleti’nin tarih sahnesine çıktığı bu kaos ortamında, müellifler ülkenin doğusunda gelişen daha ehemmiyetsiz bu olaylara değinmeyi kayda değer görmemişlerdi.¹²

¹² Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*, c. VI, (nşr. CL. Huart), Paris 1899-1919, s. 74-75; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 4, s. 607; İbn Haldûn, Taraz Nehri kenarında yapılan bu savaşta esir ve ölümlerin sayısından da bahseder. İbn Haldûn, *a.g.e.*, c. 3, s. 224; Özgüdenli, “a.g.m.”, s. 178 Yıldız (ed.), “Abbâsiler Devri”, s. 54; Ahmet Taşağul, “Talas Savaşı”, *DİA*, c. 39, 2010, s. 501; İslam kaynaklarının Talas Savaşı’ndan bahsetmeyişiyle alakalı olarak yapılan bu tespit izaha muhtaçtır. Çünkü tüm bu görüşler yine de Türkleri olduğu kadar İslam dünyasını da ilgilendiren bu olayın kaynaklarda yer bulmamasını tam olarak izah etmeye yeterli değildir. İslam müelliflerinin tarihi olayları kronolojik olarak bölge ayrımı yapmadan kaydettiği düşünülürse, ülkenin doğu ucunda yaşanan hadiselerin de kayıt edilmesi gerekmektedir. Öyle ki farklı iç karışıklıklar ve isyanların patlak verdiği dönemlere dair tarihi kayıtların ülkeye uzak olan noktalarda yaşanan ikta problemleri gibi ufak detaylara dahi yer verdiği düşünülürse kaynakların Talas Savaşı’na değinmemiş olması akla pek mantıklı gelmemektedir. Ayrıca Emevilerin kuruluşundan beri epeyce uğraştığı Türk zümrenin yakından tanınmaya çalışılması, Türklerle devam eden mücadeleler ve Emevi halifelerinin Çin hanedanlarıyla iletişime geçmeye çalışmasının hatta Muhammed bin Mervân’ın Çin’i tamamen tahakküm altına almak için harekete geçmesinin Ermeni kaynaklarında bile yeterince yer bulduğu düşünülürse Talas Savaşı’yla ilgili İslam müelliflerinin

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

Talas Savaşı'ndan bahseden Çin kaynağı olarak, T'ang Şu, Kieou T'ang Şu adlı T'ang hanedan tarihini ve Tse tche t'ong kien adlı unumi tarihi derleyerek Talas Savaşı'yla ilgi elde ettiği bilgileri VII. Türk Tarihi Kongresi'nde sunan Liu En-Lin, savaşın yapıldığı yer hakkında bilgi verdikten sonra Türkleri Abbasilerin önemli faktörlerinden biri yapacak olan olaylardan bahsetmiştir. Ona göre, Talas şehri ve Taşkent'in zenginliğinin Çin tarafından elde edilmeye çalışılması savaşın tahmin edilen sebeplerinden sadece bir tanesidir. Ancak burada dikkat çeken detay bu zenginliğin ele geçirilmek istenmesinin Çin hanedanının politikası olmayıp General Gav-Şien-Ci'nin şahsi ihtirası olmasıydı. Fakat bu generalin 750'de Taşkent beyini tutsak alıp buradan elde ettiği değerli ganimeti imparatora ve çevresine hediye olarak dağıtmasından yola çıkılarak onun zengin olduğu, dolayısıyla buranın zenginliğinde gözünün olmadığı kanaatine varılmıştır. Bu sebeple Çin'i savaşa sürükleyen sebepleri generalin şahsi hırslarına veya Taşkent beyinin itaatsizliğine bağlamak doğru olmasa gerek. Çin kaynaklarının buraya kadar aktardığı, Müslümanların Taşkent beyinden gelen bir teklifle sefere çıktığı yönündeki bilgi, İslam kaynaklarında Ebû Müslim-i Horasânî'yi harekete geçiren sebebin Çinlilerin gelişi olduğu yönündeki bilgiyle örtüşmemektedir. Müslümanların kaygısı Çin'in yayılmasına karşı sınır güvenliği için, Çin kaynakları Müslümanların bu hareketinde Taşkent beyinin oğlunu suçlu görmekte idirler. Bunun yanında Taşkent beyinin Çin'le yaptığı anlaşmaya uymaması savaşın sebebinden ziyade bahanesi olduğu yönündeki ihtimal de akıllara yatkın gelmektedir. Dolayısıyla Taşkent seferi ve akabindeki Talas Savaşı Çin'in batıya yayılma politikalarının bir parçasıydı. Göktürk Devleti'nin dağılmasından sonra Çin için en büyük tehlike Türk şehzadelerinin Taşkent'te hâkimiyet kurmasıydı. Bu detaylar değerlendirildiğinde İbnü'l-Esir'in savaş sebebi olarak zikrettiği Fergana melikiyle Şaş meliki arasında çıkan anlaşmazlık pek olası görünmemektedir. Özetle Göktürk ve Türgiş kağanlıklarının yıkılmasından sonra Çin'in

tavrının yeniden gözden geçirilmesi veya Talas Savaşı'nın sebep ve sonuçları üzerine yoğunlaşmak gerektiği ortadadır. Ghewond, *a.g.e.*, s. 37-39.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

kendisine tehlike olarak gördüğü en güçlü beyliğin Taşkent'te olması Çin'i bu sefere zorlamıştı.¹³

Taşkent hükümdarı Bagatur Tudun'un oğlu babasının ölümünden sorumlu tuttuğu General Gav-Şien-Cı'ya karşı kin beslemeye başlamış ve komşu devletlerle irtibata geçip birlikte hareket etmeye başlamıştı. Onun, dönemin en güçlü devletleri arasında olan ve Orta Asya'da hâkimiyet kurmak için fırsat kollayan Müslüman Arapları da yardıma çağırması Türk-Müslüman ilişkisini farklı bir boyuta taşıyacaktı. Özellikle Karluklar gibi diğer Türk kabileleri Bagatur Tudun'un oğluna destek verse de Türk topluluklarının birlikten yoksun olması Çin karşısında Türkleri Abbasilerden yardım almaya zorlamıştır. Abbasilerin ise bu dönemlerde Çin'e karşı bir sefer yapma planlarının olduğu, en azından böyle bir fırsatı kaçırmayacağı anlaşılmaktadır. Bu yardımın kabul edilmesi Talas Savaşı'nın da başlaması anlamına gelmekteydi. Müslümanların önderliğinde güçlü bir ordu kurmaya muvaffak olan Türklerin ilk hedefinde Kuça, Karaşar, Hotan ve Kaşgar vardı. Bu ittifaktan korkmasına rağmen General Gav-Şien-Cı de hücumu geçmeye karar vermişti. Yapılan ilk çarpışmada 20 bin kişilik Çin ordusundaki askerlerin ancak birkaç bini kurtulabilmişti. General Gav-Şien-Cı hezimete rağmen yardımcısı Li-Şı-Ye'nin ısrarı üzerine geri çekilmeyi kabul etmişti. Li-Şı-Ye'nin geri çekilmekteki ısrarının nedenlerinden biri merkezden uzaklaşmanın getireceği sorunlardan ziyade diğer Türk kabilelerinin de saldırıya geçme ihtimaliydi. Bu hususta her ne kadar İslam kaynakları yetersiz olsa da Çin kaynaklarında ihanetle suçlanan Karluklular arkadan dolaşarak Çin ordusuna saldırı gerçekleştirmişlerdi. Önceden beri Bagatur Tudun'un yanında yer alan ve Abbasileri Çin'e karşı tahrik eden Karlukluların savaşın başında Çinlilerin safında

¹³ General Gav-Şien-Cı'nın bazı gizli emelleri nedeniyle 751'de Taşkent'e saldırdığına dair farklı bir görüş daha vardır. Diğer bir rivayet ise savaşın sebebini tamamen, Taşkent beyi Çıbis'ın anlaşmaya riayet etmemesine bağlar. Taşkent beyi teslim olmasına rağmen Çin imparatoruna getirilip öldürülmüştü. İşte bu olay diğer Orta Asya Türklerini Turan bölgesine yayılan sömürgeci Çin'e karşı bir araya getirmişti. Ancak kaynaklardan sadece birinin bu Türklerin Araplardan yardım istediğini belirtmesi onu diğerlerinden mühim yapar. Liu En-Lin, “Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme”, *VII. Türk Tarih Kongresi*, c. I, 25-29 Eylül 1970, Ankara, s. 414-415; Yıldız (ed.), “Abbâsiler Devri”, s. 54-55.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

olduğuna dair bilgi olmamasına rağmen onların sanki saf değiştirip ihanet ettiği yönündeki söylemler, ancak Çin askerlerini arkadan vurmalarıyla izah edilebilmektedir. Turan’da Türk-İslam yakınlaşmasıyla sonuçlanan bu sefer, İslam müellifleri tarafından Ziyâd bin Salih’in sıradan bir zaferi gibi görülse de, yüzyıllar sonra ortaya çıkacak olan gelişmelerin başlangıcıydı. Müslüman Arapların Çin’i tanınmasından ziyade daha önce mücadele halinde olduğu ve bir türlü galip gelemediği Türklerle ittifak yapması Abbasi Devleti için oldukça büyük bir fırsat doğurmuştur. Öyle ki Abbasiler zaman zaman ihtiyaç duyacakları askerî gücü artık bu alanda dünyaca tanınmış olan Türklerden sağlayacaktı. Ayrıca kâğıt yapmayı bilen Çinli tutsakların bu bilgiyi batıya aktarması da ilmi anlamda büyük gelişmelere sebep olmuştur. Diğer taraftan Orta Asya hâkimiyetinin Araplar lehine el değiştirmesi buradaki bütün Türk devletlerinin İslamiyet’i kabulüne sebep olmuştur. Bu durumun aksi gerçekleşseydi, yani Talas Savaşı’nı Çinliler kazanmış olsaydı, belki de bu Türk devletleri tamamıyla Budist olup Çin tahakkümünde kaybolacaklardı. Ayrıca sürecin başından sonuna kadar mahirane bir siyaset takip eden Karluklar, böylece bölgede Türklerin yeniden siyasî bir teşekkül haline gelmesinde büyük rol oynadılar. Çin’in batı Türkistan üzerinde hâkimiyet çabalarının Türk-Arap işbirliğiyle son bulması, Türkler arasında İslam dininin yayılmasının dönüm noktası olarak zihinlere kazınmıştır. Daha önce mücadele halinde olan Türklerle Araplar bundan sonra bir birlerine güç katan önemli iki millet haline gelecektir.¹⁴

Tüm bu gelişmeler göstermektedir ki Abbasiler kuruluş aşamasında nasıl ki Türk devlet adamlarından istifade ederek iç politikasını şekillendirmişse, dış politikadaki ilk önemli zaferini de Türklerin yardımıyla elde etmiştir. Kuruluşunun ilk yılında Türklerle kader birliği yapan Abbasiler, devlet kademelerinde Türklerden istifade etmekle pek çok başarı daha elde edecekti. Ayrıca Türkler, Abbasilerin meşruiyet temellerini sağlamlaştırmaya çalıştıkları kuruluş dönemlerinde iş birliği yaptığı ilk gayr-ı Arap unsurlar arasında yerlerini almışlardı.

¹⁴ Liu En-Lin, “a.g.m.”, s. 416-419; Yıldız (ed.), “Abbâsiler Devri”, s. 55-57; Taşağıl, “a.g.m.”, s. 501.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

Kuruluş ve İlk Dönem Abbasi Kadrolarında Türkler

Abbasiler kurdukları bu yeni devletin siyasî karakterini de yavaş yavaş belli bir düzene oturtmaya başlamışlardı. Ebû'l-Abbas Seffâh (133-136/750-754) ölmeden önce kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr'u ondan sonra ise kardeşinin oğlu İsa bin Mûsa'yı veliaht tayin ettiğini duyurmuştu. Ancak Abbasi halifeleri arasında cesaretli, heybetli ve zekice bir yönetim sergilemesi bakımından müstesna bir yere sahip olan, ayrıca devletin asıl kurucusu sayılan Ebû Ca'fer el-Mansûr, tahta geçince veliahtlık meselesini kendi iradesiyle ayarlayacaktı. İlk dönem Abbasi halifeleri meşruiyetlerini babadan oğula geçen saltanat sisteminden veya mevcut halifelerin veliaht tayin etmesinden almış olmalarına rağmen, tüm bunlar güçlerini sağlam bir temele dayandırmaya yetmeyecekti. İktidarlarına ortak istemeyen ilk halifeler işe etraflarındaki güçlü devlet adamlarını ortadan kaldırmakla başlayacaklar ve bunu devletin bekası meselesi haline getireceklerdi. Bu hususu Ebû Müslim-i Horasânî'ye açan Ebû Ca'fer el-Mansûr, halife olmasına rağmen amcası Abdullah bin Ali'den çekindiğini belirtmiş, Ebû Müslim-i Horasânî ise onun askerlerinin çoğunun kendi kontrol sahası olan Horasanlılardan mürekkep olduğunu dolayısıyla karşı gelemeyeceklerini belirterek halifeyi rahatlatmak istemişti. Buna rağmen Halife, Ebû Müslim-i Horasânî'ye amcasını öldürmek için emir vermekten geri durmamış ve neticede Abdullah bin Ali öldürülmüştü. Akabinde ise Ebû Müslim-i Horasânî ortadan kaldırılacaktı. Otoriter ve askerî anlamda güçlü olan devlet adamlarının ortadan kalkmasının kadrolarda bir boşluk oluşturacağı kesindi. İşte bu sorunun çözümü için itaatkâr Türklerin denge unsuru olarak kullanılması, Abbasilerin ilk dönemlerinden itibaren kadrolarında Türkleri istihdam etmeye mecbur olduklarını göstermektedir. Onlar her ne kadar ilk dönemlerinde iktidarlarına ortak istemeseler de Türkler uzun bir süreçte bu iktidarı ele geçireceklerdi.¹⁵

¹⁵ İlk dönem güçlü Abbasi idarecileri İranlıların iktidar emellerinden haberdar olmakla birlikte, şahsî kabiliyet ve dirayetleri sayesinde kukla konumuna düşmemiş, İranlıların nüfuzunu kırmak adına başarılı teşebbüslere girmişlerdir. Kuruluştan Hârûn Reşid'in (170-193/786-809) çocukları Muhammed el-Emîn

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

Bundan sonra Abbasiler kuruluş aşamasında bir hayli desteğini gördüğü Horasan ahalisinin isyanlarını bastırıp onları bertaraf etmekten başka, Hz. Ali (r.a.) taraftarlarının da güçlenmesinin önüne geçmek için bir takım yaptırımlar uygulanmışlardı. Abbasiler artık ihtilalin yükünü taşıyan tüm unsurları bertaraf edip meşruiyetlerini Abbasi hanedan soyundan gelen halifelerin şahsi otoritelerine dayandırıyorlardı. Ancak bu süreç istedikleri gibi gitmeyecek ve İranlı unsurların baskın siyaseti Abbasileri yeni bir güce meylettirecekti ki bu da onları asırlarca ayakta tutacak olan Türklerdi. Kaynaklar Ebû Ca'fer el-Mansûr'un Türkleri ilk defa devlet hizmetinde istihdam eden halife olduğundan ve oğlu Mehdi'ye mevâliye iyi davranması hususunda nasihatte bulunduğundan bahsetmektedir. Abbasilerin bu ikinci halifesi, Ebû Müslim-i Horasânî'yi 755 yılında ortadan kaldırdıktan sonra onun taraftarı olan Ebû Nasr Mâlik bin Heysem'in etkisiz hale getirilmesi işini Hemedan işlerinin düzenlenmesi için görevlendirmiş olduğu Zühayr bin et-Türkî'ye tevdi ederek, Abbasi iktidarını güçlendirmek istemiştir. Huzâa kabilesinin mevlâsı olan Zühayr bin et-Türkî, Ebû Nasr'ı Hemedan'da hapsederek bu görevi başarıyla yerine getirmişti. Ebû Ca'fer el-Mansûr bir taraftan Ebû Nasr'a onu Musul'a tayin ettiğini bildirmiş diğer taraftan da Zühayr bin et-Türkî'ye yanına gelmesi halinde Ebû Nasr'ı tutuklamasını emretmişti. Zühayr bin et-Türkî Hemedan'a gelen Ebû Nasr'ı yemeğe davet etmiş ve

(193-198/809-813) ve Abdullah el-Me'mûn (198-218/813-833) dönemine kadarki çoğu çabanın İranlı güçleri bertaraf etmeye yönelik olduğuna bakılırsa Abbasiler kuruluş aşamalarındaki meşruiyet dayanaklarını artık farklı temellerle sağlamlaştırma gayretindeydiler. Bu sebeple Horasan kökenli olan tüm güçler bertaraf edilmeye çalışılmıştı. Ebû Müslim-i Horasânî'nin Horasan'dan koparılıp Şam ve Mısır'a tayin edilmek istenmesi onun pasifize edilmesiyle alakalıydı. Ancak Ebû Müslim-i Horasânî bu tuzağa kolay düşecek gibi değildi. “*Şu anda bütün Horasan benimdir*”, şeklindeki açıklaması bir nevi Abbasi otoritesine ortak olma anlamına gelmekteydi. Abbasiler onun halk nazarında da hatırı sayılır bir mevkide olduğunun farkındaydılar. Bu sebeple Ebû Ca'fer el-Mansûr, o ortadan kaldırılmadığı sürece tam manasıyla halife olunamayacağı fikrindeydi ve Abdullah bin Ali'nin ortadan kaldırılmasından sonra ele geçen ganimetlerin tespit edilmesini istedi. İşte bu durum Ebû Müslim-i Horasânî'nin “*Şavaş hususunda bana güveniliriyor da ganimet hususunda niçin güvenilmiyor*” şeklindeki itirazıyla açığa çıkan bir düşmanlığın başlamasına neden olmuştu. Bu süreç Ebû Müslim-i Horasânî'nin öldürülmesiyle sonuçlandı. İbn A'sem, , *a.g.e.*, c. 8, s. 354, vd.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 4, s. 597, c. 5, s. 1-14; Yıldız (ed.), “Abbâsiler Devri”, s. 64-89.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

yemek esnasında tutuklayarak hapsetmişti. Daha sonra Ebû Ca’fer el-Mansûr, Züheyr bin et-Türki’ye Ebû Nasr’ın Şehrezûr’a vali tayin edilmesini ilettilti. Bunun üzerine serbest bırakılan Ebû Nasr, Hemedan’dan ayrıldı. Fakat bu sırada onun öldürülmesine dair Halife’nin mektubu Züheyr bin et-Türki’ye yeni ulaşmıştı. Dolayısıyla Ebû Nasr hapisten çıkartılmış ve Hemedan’dan ayrılmış olduğu için bu emri yerine getirmek mümkün olmadı. Daha sonra Ebû Nasr’ın affedilerek halifenin yakın adamlarından olduğu görülmektedir. Bundan başka Züheyr bin et-Türki’nin Ebû Nasr’ı zincirleyip Halife’ye gönderdiği ancak Halife’nin merhamet ederek onu affettiği yönünde de rivayetler mevcuttur. Tüm bu yaşananlar ve rivayetler henüz ikinci halife döneminde Türklerin hilafetin sadık adamları arasında yerlerini aldığını ve emirleri yerine getirmekte tereddüt etmediklerini göstermektedir. Abbasilerin hizmetine giren ilk Türklerden olması nedeniyle hayli önemli olmasına rağmen Züheyr bin et-Türki hakkında kaynaklarda başka bir bilgiye rastlanmaması ilginçtir. Hemedan valiliğinden önceki konumu, ihtilal esnasında Abbasileri destekleyip desteklemediği tam olarak bilinmemekle birlikte Huzâalî nakipler vasıtasıyla Abbasi taraftarı olduğu kabul edilmektedir. Bu sebeple ihtilale destek verip bazı faaliyetlerde bulunmuş olma ihtimali yüksektir.¹⁶

Hilafetin Abbasilere geçmesiyle pek çok alanda görülen değişiklik, başkentin Emevi başkenti olan Dımaşk yerine ilk halife Ebû'l-Abbas es-Seffâh’ın ilk hutbeyi okuduğu Kûfe’ye nakledilmesiyle devam etmiştir. Ancak Hz. Ali (r.a.) taraftarlarının yoğun olduğu şehir zamanla Abbasilerin fikrini değiştirmiştir. İhtilalin ilk dönemlerinde meşruiyetlerini çoğunlukla Ehli Beyt’e dayandırarak büyük desteklerini aldıkları Hz. Ali (r.a.) taraftarları artık onlar için tehlike arz edebilirli. Hâkimiyetlerini kuruluşta destek gördükleri herhangi bir unsurla paylaşmayıp tamamen ellerinde tutmak isteyen ilk dönem halifeleri bu şekilde devleti sağlam temellere oturtacaklardı. Aksi halde ihtilalde emeği olan herkes hilafette hak iddia edebilir ve devlet egemenliği bölüşülmek zorunda kalırdı. Ebû'l-Abbas es-Seffâh’ın Kûfe’den Anbar’a naklettiği başkent Ebû Ca’fer el-

¹⁶ Taberî, *a.g.e.*, c. 7, s. 479-480, 493-494; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c. 3, s. 50; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 5, s. 13-52; İbn Haldûn, *a.g.e.*, c. 3, s. 232; Yıldız (ed.), “Abbâsiler Devri”, s. 341-342; Yıldız, “Türklerin Müslüman Olmaları”, s. 23.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

Mansûr tarafından Hâşimiye’ye nakledilmişti. Ancak burası da emniyetli bulunmayınca yeni bir şehir inşası fikri doğdu ve neticede Bağdat (Medînetüsselâm) şehri inşa edildi. Bağdat’ın kuruluşu ve şehrin yerleşimi Abbasilerin bundan sonraki politikalarına da ışık tutacak şekildeydi. Merkezinde hilafet sarayı yer alan daire şeklindeki şehir, sarayın etrafında yapılan devlet daireleri, cami ve memurların ikametgâhlarıyla büyümüştür.¹⁷ Ya’kubî bu yeni başkentte dağıtılan iktalar arasında Mübârek et-Türkî’ye verilen iktadan söz etmektedir. Daha sonraki halifeler döneminde de önemli görevlerde olduğu anlaşılan Mübârek et-Türkî, Ebû Ca’fer el-Mansûr ve Hâlid bin Bermek’e mutemetlik yaparak, Abbasi devlet kadrolarında güvenilir Türkler arasında yerini almıştı. Ayrıca Câhiz’in Türklerle yakınlığı olduğunu belirttiği Horasanlılar için Bağdat’ta yapılan kışlalardan, ilk dönemden itibaren Abbasilerin askerî kanadında özellikle de hassa birliklerinde Türklerin etkin olacağı anlaşılmaktadır. Öyle ki Taberî, Bağdat’ın inşasından bahsederken, Hammâd et-Türkî isimli şahıstan rivayetler nakletmektedir. Hammâd et-Türkî’nin aktardığı bilgilerin Ebû Ca’fer el-Mansûr’un Bağdat’ı inşasıyla ilgili fikirlerinin temellerini oluşturduğu göz önünde bulundurulunca şehrin inşasında Türklerin etkin bir şekilde yer aldığı anlaşılmaktadır. Aksi takdirde şehrin inşası esnasında halifenin yanında olmayan ve süreci takip etmeyen birisinin aktardığı bilgilerin halifenin fikrini yansıtabilmesi söz konusu olamazdı. 152 (769) yılında Ebû Ca’fer el-Mansûr’un Sevâd’ın siyâsî ve iktisadî kontrolünü belki de 152 (769-770) yılında bölgenin âmilliğini Hammâd et-Türkî’ye vermesi, Abbasi idaresinde Türkleri ilk defa istihdam eden halifenin Ebû Ca’fer el-Mansûr olduğu fikrini güçlendirmektedir. Her ne kadar Ebû Ca’fer el-Mansûr döneminde kaynaklarda sadece Zühayr bin et-Türkî’nin ve Hammâd et-Türkî’nin ismine rastlıyor olmamız, bu dönemde istihdam edilen Türkler hakkında genel bir yargıya varmamıza mani olsa da, Sûlî’nin Câhiz’den naklettiği, “*Türkleri ilk defa devlet hizmetine alan halife Mansûr olmuştur.*” kaydı ve diğer hadiseler, Abbasilerin devlet kademelerinde hizmete aldıkları Türklerin bu iki Türk’ten ibaret olmadığını ortaya koymaktadır. Zaten Horasanlılara olan yakınlık ve ihtilalin

¹⁷ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, c. 5, s. 85; Abdülazîz ed-Dürî, “Bağdat”, *DİA*, c. 4, 1991, s. 425-433.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

önemli mevkiinde Türklerin yer alması da böyle düşünmemizi gerektirmektedir.¹⁸

Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un, oğlu Mehdî-Billâh'ı (158-169/775-785) mevâliye iyi bakması hususunda uyarması ve onlara iyilikte bulunmasını öğütlemesi Türklerin devlet kademelerinde istihdamının artarak devam edeceğine işaret etti. Ayrıca Ebû Ca'fer el-Mansûr'un oğluna yönelik, “*Azatlara iyi bak ve onlara iyilik yapıp onları kendine yaklaştır. Onların sayılarını çoğalt çünkü sıkıntıya düştüğün zaman onlardan yardım göreceksin ve bu hususta Horasan halkını şiddetle tavsiye ederim.*” şeklindeki beyanı ve Abbasilerin pek çok sıkıntılı zamanlarda, isyanlar ve askerî ihtiyaçlarda Türklerden yardım alması, ilk dönemden itibaren devlet kademelerinde Türklerin varlığına işaret etmektedir. Bununla birlikte Türklerin yoğun olduğu bazı bölgelerin İslam hâkimiyetinde olması da Arapları, Türklere meylettiren unsurlardandır. Cahiliye devri Arap şairlerinden olup Türklerin askerî maharetlerine yönelik yazdığı şiirlerle tanınan Nâbîga ez-Zübeyânî'nin zaman zaman Ebû Ca'fer el-Mansûr'un da konuşmalarında mevzu olduğu ve anlattığı şeyleri, onun ifadeleriyle desteklediğini görmekteyiz. Dolayısıyla Ebû Ca'fer el-Mansûr'un bu şairin şiirlerini okuduğu ve bunlardan etkilendiği de göz önünde bulundurulunca, savaşçılık özellikleri, kahramanlıkları ve dürüstlükleriyle şiirlere konu olan Türklerin halife tarafından göz ardı edilmeyeceği muhakkaktır.¹⁹

Abbasilerin kuruluş döneminde etkili olduğunu gördüğümüz Türkler bundan sonraki süreçte daha etkin bir şekilde kadrolarda yerlerini alacaklardı. Bu sebeple kaynaklarda her zaman övgüyle bahsedilen, hilafetin sadık milleti ve

¹⁸Taberî, *a.g.e.*, c. 7, s. 617; Ya'kûbî, *a.g.e.*, s. 253; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs b. Abdillâh el-Ceşşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, (nşr. Mustafa es-Sekkâ, İbrâhim el-Ebyârî ve Abdülhafız Şelebî), Kahire 1980, s. 134; Yıldız (ed.), “Abbâsiler Devri”, s. 342-343; Abbasi ailesinin ilk liderlerinden olan Ebû Ca'fer el-Mansûr, Muhammed bin Ali ve Ali bin Abdullah, mevlâlarına o derece saygın davranırlardı ki birçoğunun cenaze namazını bizzat kendileri kıldırırlardı. Cahız, *a.g.e.*, s. 67.

¹⁹İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 5, s. 4, 127; Yıldız (ed.), “Abbâsiler Devri”, s. 343; Hassan b. Hanzala, Evs bin Hacer ve Şammah bin Zırâr gibi cahiliye dönemi şairlerinin Türklerin askerî kabiliyetleri ve kahramanlıklarını konu eden şiirler kaleme almaları, Türklerin İslamiyet öncesi Araplar tarafından tanındığını göstermektedir. Yıldız, “Türklerin Müslüman Olmaları”, s. 17.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

koruyucusu olarak Türkler İslam müelliflerinin temel konularından biri olmuştur. Talas Savaşı'nı Çinlileri yakından tanıyan ve onların ezeli düşmanı olan Türk desteğiyle yenen Abbasiler iç siyasetini de Türklerin askerî ve idarecilik kabiliyetine göre şekillendirdiler. Türkleri askerî birliklerinde istihdam eden ilk halife Ebû Ca'fer el-Mansûr devletin asıl kurucusu olarak meşruiyetini Türklerden alacağı desteğe dayandırmıştı. Aynı geleneği devam ettiren Mehdi-Billâh (158-169/775-785) İslam'a davet için Türk kavimlerine mektuplar göndererek onları önemseydiğini göstermiştir. İlginçtir ki Abbasilerin hatta İslam tarihinin en güçlü halifelerinden biri olan Hârûn Reşîd muhafız birliğini tamamen Türklerden oluşturarak devlet kadrolarına yeni bir anlayış getirmiş ve çocuklarına da bu hususta misal teşkil etmiştir. Abbasilerin henüz ilk elli yılında devlet kadrolarına bu kadar temayüz eden Türkler, haliyle İslamiyet'i ilk kabul eden Turan'ın kadim savaşçılarıydı. Halife Abdullah el-Me'mûn da (198-218/813-833) Türklerin kabiliyetlerini bilmekte ve onlara sık sık mektuplar göndermekteydi. Bir zamanlar Hişâm bin Abdülmelik'in (105-125/724-743) Türk hakama İslamiyet'e davet için gönderdiği elçiye olumsuz yanıt veren Türkler, Abbasilerle birlikte aradıklarını bulmuşlardı. Coğrafya âlimi Hamevî'nin Türkistan'dan bahsettiği kayıtlarına bakacak olursak, Türk hakamı Hişâm'ın davetine ret cevabı verirken askerlerini göstererek onların içerisinde ne bir hekim ne bir kunduracı ne de bir terzi olmadığını, geçimlerini askerlikle sağladıklarını belirterek ileri sürdüğü gerekçe Abbasi devlet kadrolarına ilk giren Türklerin asker olarak girme sebeplerini de izah etmektedir. Türk hakamı İslamiyet'i tercih edince geçimlerini sağlayamamaktan endişe ediyordu. İslamiyet'e girdikleri takdirde bunca asker ne yer ne içer diyerek elçinin davetini gerekçeleriyle reddetmişti.²⁰ Abbasi halifeleri bu sebeple onların askerî dehasından yararlanırken endişelerini de gidermiş oldu. Bu dönemde Ebu's-Seydâ Salih bin Tarîf ve Rebî bin İmrân et-

²⁰ Hamevî, *a.g.e.*, c. 2, s. 28; Ayrıca Me'mûn'u kardeşiyle girdiği taht mücadelesinde başarıya ulaştıran en önemli etkenin Horasanlılar olması onu bu bölgeden asker temin etme hususunda daha da kararlı yapmıştı. Bkz. Yunus Arifoğlu, “Selçuklu Öncesinde: İç Asya ve İran Kavimleri Arasında Yaşanan İlişkilerde Horasan'ın Rolü”, *Akademik Tarih ve Dıştınce Dergisi*, 6 (2), 2019, s. 478.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

Temîmî gibi âlimler Türkler arasında İslamiyet'in yayılması için bölgeye gönderilmişlerdi. Horasan valiliği sırasında Türkleri yakından tanıma imkânı bulan Halife Abdullah el-Me'mûn, Turan'dan düzenli asker getirerek Bağdat'taki Türk askerlerinin sayısını 18 bine çıkardı. Özellikle Doğu Roma'yla yapılan savaşlarda Afşin, Aşnas et-Türkî, Boğa el-Kebîr, ve Hakan Urtuc²¹ gibi Türk komutanlar mühim görevler üstlenmişlerdi. Mu'tasım-Billâh (218-227/833-842) ise Turan'dan getirdiği Türklere tahsis ettiği Samarra şehrini kurup başkent yapması, Türkleri Abbasi devlet kadrolarında zirveye taşımıştı. Semerkandlı İhşîd (İhşaz), Soğdlu/Suğd ve Buharalı Merzubân bin Türkesî ve Uceyf bin Anbese gibi devlet adamları da kadrolarda yerini almıştı. Halife Mu'tasım-Billâh 221 (835) yılında Samarra'nın yapımına başladığında Semerkand ve Fergana gibi Turan'ın önemli şehirlerinden seçtiği adamlarına Ferâğine (Ferganalılar) adını vermekteydi.²² Bundan sonraki dönemlerde de Turanlıların Abbasi devlet kademelerindeki rolü artarak devam edecekti. Bu durumun sonucu olarak bundan sonraki dönemlere dair bilgiler aktaran müelliflerin kayıtlarında Türklerle alakalı kısımlara daha sık rastlamamız mümkündür.²³

²¹ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 258.

²² Belâzurî, *a.g.e.*, s. 492-494; Taberî, *a.g.e.*, c. 7, s. 125; Maçoudî, *Les Prairies D'or*, c. 7, (metin ve trc. C. Barbier de Meynard, Pavet de Courteille), A L'Imprimerie Impériale, Paris 1823-1877, s. 118-119; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 5, s. 232, 484-486; Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-İstahîrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, (tahk. Muhammed Câbir Abdulâl el-Hinî), 1961, s. 164; Ebû'l-Kâsım İbn Havkal en-Nasîbî, *Kitâbu Sûretü'l-arz*, (Primum ed. M. J. De Goeje), (ed. J. H. Kramers), Bibliotheca Geographorum Arabicorum c. 2, Leyden 1967, s. 368-467; Bosworth, “Afşin”, *Encyclopaedia Iranica*, I/6, 1984, s. 589-591; W. Barthold, “Afşin”, *IA*, c. 1, İstanbul 1978, s. 146; Yıldız, “Abbasiler Devrinde Türk Kumandanları el-Afşin Haydar b. Kâvûs”, *İÜTED*, Sy. 4-5, İstanbul 1974, s. 1-4.

²³ Bu müelliflerden biri olan İbn Havkal, Mâverâünnehir'den bahsettiği kayıtlarında, bölgeyi yeryüzünün en verimli, en temiz ve hayır işlerine en yatkın kişilerin yaşadığı bölge olarak tasvir eder. Savaşçı kabiliyetlerine değinmeden geçmeyen müellif buna rağmen Türklerin göntüllerinin hep barıştan yana olduğunu belirtir. Buranın Üşrûsene bölgesinin Afşin unvanlı yöneticileri Müslüman olup yine aynı bölgeyi Abbasi valisi sıfatıyla yönetmişlerdi. Buradan yetişen Türk devlet adamları pek çok isyanı bastırdığı gibi Abbasilere bağlı pek çok devlet de kurdular. Bu devletler İlk Müslüman Türk devletleri olan, Tolunoğulları, İhşîdîler ve Sâcoğullarıdır. Bu Türk idareciler buldukları bölgede sergiledikleri iyi idareyle dikkatleri üzerine çekmişti. Devlet artık asker

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

ve idareci kadrosunu Turan’dan rahatlıkla karşılayabiliyordu. İbn Havkal bu bölgeyi o kadar çok övmüştür ki müellifler burayı, İslam’ın sarsılmaz direği olarak kabul etmişlerdi. Halkı umut kapısı, selamete kavuşturucu, kurtarıcı, cömert, hayırda yarışan, kalabalık olarak savaşa hazırlık yapan ve kahramanca savaşan Türkler kısa sürede Abbasi devlet kademelerinde yerini almışlardı. Ellerindeki tüm silahlarını, aletlerini, hayvanlarını ve hatta bedenlerini kötülüğün kaybolması ve iyiliğin hâkim olması için feda ettiklerini belirten diğer bir müellif İstahrî de, Türklerin ilim sahibi olduklarını belirtir. Buranın halkı tek bir evin ferdi gibi tek vücut bir millet olmakta örnektir. Bu bölgeye bir misafir gelince tüm millet onu ağırlamak için adeta yarışır. Buranın insanları tüm mallarını vakıf olarak ribatlara, yolculara, yol inarına, köprülere ve cihat yoluna harcamaktaydılar. Hatta yolcular için fazlasıyla ribat vardı. Kaynaklar Mâverâünnehir’de 10 binden fazla kervansaray olduğunu belirtir. Türkler iyilik yapmayı o kadar benimsemişlerdi ki Semerkand’da çeşme ve duvarlara yerleştirilmiş buzlu su sebillerinin sayısı 2 binden fazlaydı. İslam’ın bayraktarlığını yapan Türkler cihaddan en çok nasiplenen millettir. Büyüklerine oldukça itaatkâr olan Türkler kabiliyetleri nedeniyle Turan’ın dilhkanları, hilafetin komutanları olmuşlardı. Resmi kıyafet ve giyimleriyle de dikkat çeken Türkler halifenin muhafızları ve eyalet valisi olmuşlardır. İstahrî, *a.g.e.*, s. 164; Havkal, *a.g.e.*, s. 368-380, 403, 467; Barthold, “Mâverâünnehir”, *İA*, c. 7, s. 408-409; Özgüdenli, “a.g.m.”, s. 177; Bölgede Oğuz yerleşmeleri hakkında bkz. S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, (çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev), Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 108-112; Afşin’in Müslüman olması Turan bölgesine fetihler düzenlemek isteyen Abdullah el-Me’mûn’a cesaret vermişti. Bölgeye giden kısa yollar Afşin tarafından tarif edilmiş ve bölge bu sayede 207 (822-823) yılında fethedilmişti. Bağdat’a getirilen Kâvûs İslam dinine girmeyi kabul edip tekrar aynı bölgeye Müslüman vali olarak atandı. Bu durum Abbasi Devlet kadrolarında Mâverâünnehir Türklerinin artmasının önünü açtı. Türkistan’ın Göktürk Hükümdarı Kapgan Kağan zamanında (691-717) Göktürklerin hâkimiyetinde olması, Taşkent, Fergana, Semerkand, Buhara ve Üsrüşene’nin yöneticileri olan Afşinlerin Göktürlere tabi olması, Kâvûs ve ailesinin Türk olduklarının mühim bir kanıtıdır. Ya’kûbî, Semerkand’dan bahsederken Benî Şeybân’dan birinin buradan biriyle evlenmesine kadar Üsrüşene’de Arap olmadığını hatta Araplarla konuşulmasına dahi müsaade edilmediğini belirtir. Ayrıca Ya’kûbî; Afşin Haydar bin Kâvûs el-Üsrüşeniye’yi, Üsrüşeniye nispesiyle zikreder. Ayrıca Semerkand hâkimi Müslümanlarla anlaşma sağladığı sırada kendini Soğd İhşidi, Semerkand Afşin’i olarak tanıtmıştı. Detaylı bilgi için bkz. Belâzurî, *a.g.e.*, s. 492-494; Ya’kûbî, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 293-294; Ya’kûbî, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, c. 2, s. 210, 434; Taberî, *a.g.e.*, c. 7, s. 125; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, c. 5, s. 232; Yıldız, “Afşin”, s. 1-4; Bosworth, “Afşin”, s. 589-591; Barthold, “Afşin”, s. 146; Turan’dan Bağdat veya Samarra’ya gelip Abbasilere katılan komutanların Türk olduğuna dair bunca delil olmasına ve Zâfir el-Ezdi’nin Ebû’s-Sâc Dîvdât’ı ileri gelen Türk komutanı olarak zikretmesine rağmen Minorsky Sâçoğullarının atasının Araplaşmış Soğdlulardan olduğunu ileri sürüp farklı araştırmacıları da etkilemiştir. Ancak bu iddianın geçersiz olduğu tüm bu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Eş-Şeyhü’l-İmâmü’l-âlim-i Cemâleddin

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

Gece gündüz aralıksız eğitime devam eden medreseleri sayesinde ilim seviyeleri oldukça yüksek olan Turan’ın Türkleri, iffetli, uysal ve hakkaniyetli olmakla birlikte onların kadıları kabiliyetli, zengini güven içinde fakiri kanaatkârdı. Râfizi gibi sahîh olmayan itikatlar buradaki Türkler arasında barınmamıştır. Bu anlamda Bâbek liderliğinde Abbasileri 20 yıl kadar uğraştıran ve halkı acımasızca katleden Hürremî hareketi buranın Türklerinden olan Afşin ve onun adamı Ebü’s-Sâc Dîvdâd²⁴ tarafından bastırılmıştır. Ömerî, Mâverâünnehir’i adı dillerde dolaşan, ülkelerin en güzeli, hükümdarlar ocağı ve ufkunda âlimlerin parladığı bir bölge olarak kaydeder. Hârezmşahlar, Sâmânîler, Sebükteginîler (Gazneliler), İhşîdiler ve Sâcoğulları gibi pek çok devletin hükümdarı, hükümdarlar ocağı olan Turan’dan yetişmiştir. İslam dininden önce de burayla kimse savaşa cesaret edemezdi. Ömerî, Şerif es-Semerkindî’den naklen bölge insanının haram-helale çok riayet ettiğini belirtir. Eserini Musul hâkimi Bedreddin Lülû’ye ithaf eden Ali bin Mûşrif, Mâverâünnehir’i ahiretteki cennetin dünyadaki misali olarak kaydeder. Güzellikleriyle dikkat çeken Buhara’da, şehrin yeşilliğiyle gökyüzünün birleşen görüntüsü adeta yeşil bir halı üzerine serilmiş mavi bir kaplama gibidir. Sayılamayacak kadar

Ebî'l-Hasan Ali b. el-Fakîhü'l-İmâm-ı Ebî'l-Mansur Zâfir b. el-Hüseyn b. Gâzi el-Halebî el-Ezdî, *Ahbârü ed-Düvelü'l-Müingati'a (ed-Devletü's-Sâciye bi'l-Cibâl)*, (ed. G. W. Freytag), Loemani Fabulae et Plura Loca Ex Codicibus Maximam Partem Historicis Selecta in Usum Scholarum Arabicarum, Bonnae, Apud A. Marcum 1823, s. 34; Vladimir Minorsky, *Studies in Caucasian History*, London 1953, s. 111/dp. I; W. Madelung, “Banü Sâj”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. III/7, s. 718-721; Madelung, “The Minor Dynasties of Northern Iran”, *The Cambridge History of Iran*, Vol. 4, (ed. R. N. Frye), Cambridge University 2008, s. 228; Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri: Devletler, Prenslıklar, Hanedanlıklar Kronolojik Soykütüğü*, (çev. Hande Canlı), Kaktüs Yayınları, İstanbul 2005, s. 211; M. Defrémery, “Mêmoire Sur La Famille Des Sadjides”, *Journal Asiatique*, Paris 1848, s. 2.

²⁴ Ebü’s-Sâc Dîvdâd, Abbasilerde bastırıldığı isyanlar, valilikler ve çeşitli askerî görevlerle tanınmasının yanı sıra çocukları Muhammed el-Afşin ve Yusuf bin Ebü’s-Sâc’ın Azerbaycan’da kurup yönettiği Sâcoğulları hanedanıyla meşhurdur. Turan Türklerinden olan Ebü’s-Sâc’ın oğlu Ubeydullah Muhammed, Ermeni kaynaklarında Afşin olarak kaydedilmiştir. Cemâleddin el-Ezdî, *a.g.e.*, s. 34; A. Kârang-F. R. C. Bagley, “Afşin b. Dîvdâd”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. I, s. 591; Yovhannēs Draxanakertci, *History of Armenia*, (trans. and commentary. Rev. Krikor H. Maksoundian), U.S.A. 1987, s. 142, 147, 151, vd.; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kalkasya 276-317/889-929*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

fakih ve âlimin yetiştiği bu Türk yurdunda 181 (797) Semerkand doğumlu meşhur hadîs-i şerîf âlimi ve aynı zamanda İmam Müslim, Ebû Dâvûd, İmam Tirmizî, Nesâî, Ebû Zür’a, Ebû Hâtim gibi âlim kişilerin hocası olan Abdullah bin Abdurrahmân bin el-Fazl ed-Dârimî tahsilinden sonra Bağdat’a gidip es-Sûnen adlı meşhur eserini yazmış ve Abbasi ilim kadrosunda yerini almıştı. Semerkand’da yaşayan diğer âlim ise daha çok tefsir alanındaki çalışmalarıyla meşhur olan Dahhâk bin Müzâhim ve Semerkand’ın mâtûrîd mahallesinden olmasına nispetle İmam Mâtûrîdî olarak bilinen Muhammed bin Mahmûd el-Mâtûrîdî aynı isimdeki mezhebin kurucusu olarak yine Abbasi fakihlerinden olmuştur. Fakih ve müfessir Ebû'l-Leys es-Semerkandî ve saymakla bitmeyecek kadar fazla olan âlim bu bölgeden yetişip alanlarında önemli bir boşluğu doldurmuştur.²⁵

Sonuç

Tarihin en eski dönemlerinden itibaren pek çok devlet kuran Türkler, devlet sistemleri, kurultay kararlarıyla birlikte hareket edebilme kabiliyetleri, üstün ahlaki vasıfları ve hepsinden önemlisi tam bir deha örneği sayılabilecek askerî teşkilatlanmaları sayesinde tüm dünyada söz sahibi olmayı başarmışlardır. Çoğu kez dünyaya örnek olan askerî ve idarî sistemleri sayesinde farklı devletlerle etkileşim halinde olmuşlardır. Türk idarî ve askerî yapısından etkilenen bir devlet de Abbasi Devleti’dir. Abbasi Devleti’nin kuruluşundan yıkılışına kadar her döneminde Türklerin üstlendiği mesuliyetler İslam dünyasının teveccühünü kazanmıştır. Uzak bölgelere gönderilen güvenilir valiler, isyanların bastırılmasında rol alan Türk kumandanlar, gaza ve fetihlerin vazgeçilmezi olan Türk birlikler bu anlamda İslam devletlerinin ihtiyaç duyduğu gücü elde etmelerine katkı sağlamıştır. İlk dönem ilişkileri her ne kadar çatışmacı bir ortamda başlasa da daha sonraki süreç Müslümanlarla Türkleri ortak bir hedefte birleştirdi. Müslümanların îlây-ı kelimetullah anlayışı fetihlerle devam ederken, Türklerin güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar tüm dünyaya nizam getirme anlayışları Göktürklerin dağılmasıyla bir ara sekteye uğramıştı. Tam bu dönemde Türkler Çin

²⁵ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 376; Taberî, *a.g.e.*, c. 9, s. 11-17, 41-52; Ömerî, *a.g.e.*, s. 85-86; Maçoudî, *a.g.e.*, c. 7, s. 118-119; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 5, s. 480-484, 487-506.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

baskısından kurtulma çabası verirken Müslümanlarda da iktidar değişikliği bir takım sorunları beraberinde getirmişti. Ancak sıkıntılı dönemde Abbasilerle Turanlıların Talas Savaşı'yla yakınlaşması Müslümanlarla Türklerin kaderini belirledi. Abbasiler devlet kadrolarını maharetli Türklerle güçlendirirken, Türkler de bu sayede askerî maharetlerini İslam uğruna sergiliyorlardı. Abbasi devlet kadrolarında bir hayli etkin olan Türkler, 10. yüzyıl ortalarında güçlerinin zirvesine ulaşarak bir takım devletler kurdular ve Osmanlı Devleti'yle başlayan sonraki süreçte hilafet makamına tamamen hâkim oldular. Halifeye sadece sembolik yetkiler bırakan Türkler Selçuklularla İslam dünyasının bayraktarlığını ele alırken, Osmanlı Devleti'yle birlikte hilafet makamını da kendi uhdelere almışlardı. Yüzyıllar boyunca devam eden bu süreç şüphesiz Turanlı Türklerin askerî ve idarî yeteneklerinin Müslümanlar tarafından keşfedilmesiyle başlamıştı.

Kaynakça

- AGACANOV, G., *Oğuzlar*, (çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev), Selenge Yayınları, İstanbul 2010.
- ARİFOĞLU, Yunus, “Selçuklu Öncesinde: İç Asya ve İran Kavimleri Arasında Yaşanan İlişkilerde Horasan'ın Rolü”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6 (2), 2019, s. 473-494.
- BARTHOLD, W., “Mâverâünnehr”, *İA*, c. 7, s. 408-409.
_____, “Afşîn”, *İA*, c. 1, İstanbul 1978, s. 146.
- BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (trc. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
- BOSWORTH, C. Edmund, “Afşîn”, *Encyclopaedia Iranica*, I/6, 1984, s. 589-591.
_____, “Osruşana”, *Encyclopaedia Iranica*, July 20/2005, s. 924-925.
_____, “Abbasid Caliphate”, *Encyclopaedia Iranica*, I/1, s. 89-95.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

_____, “Mā wārā al-nahr”, *Encyclopaedia Iranica*, V, 2000, s. 852-859.

_____, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri: Devletler, Prenslikler, Hanedanlıklar Kronolojik Soykütüğü*, (çev. Hande Canlı), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005.

CEHŞİYÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdüs b. Abdillâh el-Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-küttâb*, (nşr. Mustafa es-Sekkâ, İbrâhim el-Ebyârî ve Abdülhafiz Şelebî), Kahire 1980.

DADAN, Ali, *Eski Araplara Göre Türkler (Câhiliye Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar)*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2017.

DEFRĒMERY, M., “Mēmoire Sur La Famille Des Sadjides”, *Journal Asiatique*, Paris 1848, s. 1-78.

DRASXANAKERTC'I, Yovhannēs, *History of Armenia*, (trans. and commentary. Rev. Krikor H. Maksoundian), U.S.A. 1987.

EBÜ'L-FİDÂ, İmâdüddîn İsmâil b. Muhammed b. Ömer Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, (neşr. M. Reinaud), Paris 1840.

ED-DÛRÎ, Abdülazîz, “Bağdat”, *DİA*, c. 4, 1991, s. 425-433.

EL-CAHİZ, *Türklerin Faziletleri*, (haz. Ramazan Şeşen), (takdim: Ekmeleddin İhsanoğlu), İSAR, İstanbul 2002.

EN-LİN, Liu, “Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme”, *VII. Türk Tarih Kongresi*, c. I, 25-29 Eylül 1970, Ankara, s. 414-420.

EZDÎ, Eş-Şeyhü'l İmâmü'l-âlim-i Cemâleddîn Ebî'l-Hasan Ali b. el-Fakîhü'l-İmâm-ı Ebî'l-Mansur Zâfir b. el-Hüseyin b. Gâzi el-Halebî el-Ezdî, *Ahbârü ed-Düvelü'l-Müngatî'a (ed-Devletü's-Sâciye bi'l-Cibâl)*, (ed. G. W. Freytag), *Locmani Fabulae et Plura Loca Ex Codicibus Maximian Partem Historicis Selecta in Usum Scholarum Arabicarum*, Bonnae, Apud A. Marcum 1823.

GHEWOND, *Ghewond's History*, (Translated: Robert Bedrosian), *Sources of the Armenian Tradition*, Long Branch, N. J., 2006.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

- GÜLER, Nagehan, “Cengiz Hân’ın Mâverâünnehir’i Zaptı (1220)”, *Anasay*, Sy. 1, Ağustos 2017, s. 15-36.
- HAMEVÎ, Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu‘cemü’l-büldân*, c. 1-5, Beyrut 1977.
- Hudûdü’l-Âlem Mine’l-Meşrik ile’l-Magrib*, (neşr. Vladimir Minorsky), (çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2008.
- İBN A’SEM, Ebû Muhammed Ahmed b. A’sem el-Kûfi, *Kitâbü’l-Fütüh*, c. 1-8, Beyrut 1991.
- İBN HALDÛN, Abdurrahman İbn Haldûn, *Târîhi İbn Haldûn (Divânü’l-mübtede ve’l-haber fi târihi el-Arab ve’l-Berber ve men-âsarahüm min-zevî’sâni’lekber*, c. 1-8, (neşr. Halil Şehade, Süheyl Zekkar), Beyrut 2000.
- İBN HAVKAL, Ebü’l-Kâsım İbn Havkal en-Nasîbî, *Kitâb-ı Sûretü’l-arz*, (Primum ed. M. J. De Goeje), (ed. J. H. Kramers), Bibliotheca Geographorum Arabicorum c. 2, Leyden 1967.
- İBN KESİR, Ebu’l-Fida İsmail İmadu’d-Din İbn Ömer İbn KesİR İbn Davud İbn KesİR el-Dimaşkî el-Kureyşî, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, c. 1-14, (çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1985.
- İBNÜ’L-CEVZÎ, Ebü’l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi’l-mülûk ve’l-ümem*, c. 1-18, (neşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ), (indeks. İbrâhim Şemseddin, Beyrut 1993), Beyrut 1992-1995.
- İBNÜ’L-ESİR, Ali b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Cezerî eş-Şeybânî Ebu’l-Fida İbnü’l-EsİR, *el-Kâmil fi’t-Târîh, (İslâm Tarihi)*, c. 1-10, (trc. heyeti: Ahmet Ağrakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016.
- İBNÜ’L-İMÂD, el-İmâm Şihâbüddîn Ebü’l-Felâh Abdüllhay b. Ahmed b. Muhammed el-Akeriyî el-Hanbelî el-Dimaşkî, *Şezerâtü’z-zehab fi ahbâri men zehab*, c. 1-10,

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

(neşr. Abdülkâdir el-Arnaût, Mahmûd el-Arnaût), Beyrut 1986-1995.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin-ŞEŞEN, *Ramazân, Araplarla Türkler'in İlk Temasları, İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebeti*.

İSTAHRÎ, Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fârişi el-İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, (tahk. Muhammed Câbir Abdulâl el-Hîmî), 1961.

İSFAHÂNÎ, Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Egâni*, c. 1-24, (tahk. Mustafa Saka), Kahire 1961.

KAMERS, J. H., “Üşrûşene”, *İA*, c. 13, İstanbul 1986, s. 132.

KÂRANG, A.-BAGLEY, F. R. C., “Afşîn b. Dîvdâd”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. I, s. 591.

KÖSE, Bayram Arif, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya 276-317/889-929*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017.

_____, “Turan’da Türk Hakanlar Yurdu: Üşrûşene” *İRTAD*, Sy. 2, 2019, s. 1-23.

MAÇOUDI, *Les Prairies D’or*, c. 1-9, (metin ve trc. C. Barbier de Meynard, Pavet de Courteille), A L’Imprimerie Impériale, Paris 1823-1877.

MADLUNG, W., “The Minor Dynasties of Northern Iran”, *The Cambridge History of Iran*, Vol. 4, (ed. R N. Frye), Cambridge University 2008, s. 198-249.

_____, “Banū Sāj”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. III/7, s. 718-721.

MAKDİSÎ, Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*, (nşr. M. CL. Huart), Paris 1899-1919.

MAKDİSÎ, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ eş-Şâmî el-Makdisî el-Beşşârî, *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, (neşr. M. J. De Goeje), Brill 1877.

MINORSKY, Vladimir, *Studies in Caucasian History*, London 1953.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

- İBN MİSKEVEYH, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-himem*, c. 1-7, (neşr. Muhammed Ali Beydun), Beyrut 2003.
- ÖMERÎ, Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l ebsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, (çev. ve notlar: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Ebû Bekir Sûlî”, *DİA*, c. 37, 2009, s. 492-493.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Mâverâünnehir”, *DİA*, c. 28, 2003, s. 177-180.
- SAVRAN, Ahmet, “İbrâhim b. Abbas Sûlî”, *DİA*, c. 37, 2009, s. 493-495.
- STRANGE, G. Le, *The Lands of the Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*, Newyork 1873.
- SÛLÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî, *Ahbârü'r-Râzi-Billâh ve'l-Müttakîlillâh ev Târihu'd-devletü'l-Abbâsiyye sene 322 ilâ sene 333 Hicriyye min Kitâbi'l-Evrâk*, (neşr. Heyworth Dunne), Kahire 1935.
- TABERÎ, Ebî Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarih-i Taberî (Târihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk)*, c. 1-15, (neşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1960-1970.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Talas Savaşı”, *DİA*, c. 39, 2010, s. 501.
- USTA, Aydın, “Üsrüşene”, *DİA*, c. 42, 2012, s. 391-392.
- YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, c. 1-2, (tahk. Abdülemir Mehna), Beyrut 2010.
- _____, *Kitâbü'l-Büldân*, (neşr. M. J. De Goeje), Leyden 1892.
- YILDIZ, Hakkı Dursun (ed.), “Abbâsiler Devri”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 3, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 15-498.

İLK ABBASİ DEVLET KADROLARINDA “TURAN” ETKİSİ

_____, “Abbasiler Devrinde Türk Kumandanları el-Afşın Haydar b. Kâvûs”, *İÜTED*, Sy. 4-5, İstanbul 1974, s. 1-22.

_____, “Abbâsiler”, *DİA*, c. 1, 1988, s. 31-48.

_____, “Ebû Müslim-i Horasânî”, *DİA*, c. 10, 1994, s. 197-199.

_____, “Ebü'l-Abbas es-Seffâh”, *DİA*, c. 10, 1994, s. 283-284.

_____, *İslâmiyet ve Türkler*, Kamer Yayınları, İstanbul 2000.

_____, “Türklerin Müslüman Olmaları”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 6, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 17-54.

YİĞİT, İsmail, “Kuteybe b. Müslim”, *DİA*, c. 26, 2002, s. 490-491.